

ТМ	Г. XXXV	Бр. 4	Стр. 1423-1437	Ниш	октобар - децембар	2011.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 930.85(497)

Прегледни чланак

Примљено: 14. 4. 2011.

Сања Лазаревић-Радак

Балканолошки институт САНУ

Београд

НА ГРАНИЦИ ОРИЈЕНТА И ОКЦИДЕНТА: ПОСТКОЛОНИЈАЛНА ТЕОРИЈА И ЛИМИНАЛНОСТ БАЛКАНА *

Резиме

Имаголошке студије које посвећују пажњу хетероимагинирању или производњи слике Балкана као другог у европској литератури, од путописних извештаја, преко политичких студија до разноврсне фикције доживеле су у протеклих двадесетак година необичну популарност. Балкан се кроз анализу колонијалног дискурса нашао у пољу имаголошких студија одакле се наглашава његова гранична позиционираност, а од недавно препознаје и као предмет критике која се примарно бави неевропским подручјима попут Азије и Африке. Као један од аналитичких појмова којима се постколонијална теорија служи, лиминалност успева да укаже на сву комплексност геосимболичке позиције Балкана. Говорити о лиминалности Балкана не значи само истицати његову специфичну културну и физичку позицију, ово је и начин да се он постави у оквире постколонијалне теорије како би се анализирао удео дискурса о синкретизму, хибридности и истражиле последице дискурзивне мимикрије. С озбиром на наведено, циљ овог огледа је преиспитати улогу постколонијалне теорије и њен досадашњи удео у разумевању текстуалних репрезентација о Балкану као симболички граничном подручју.

Кључне речи: Балкан, имагологија, постколонијална теорија, хибридность, граница, лиминалност

sanjalazarevic7@gmail.com

* Рад је резултат истраживања спроведених на пројекту Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе (ев. бр. 147013) Балканолошког института САНУ, који финансира Министарство за науку и технолошки развој.

У протеклих двадесетак година све је учесталији говор о Балкану као предмету постколонијалних студија. Једна од најзначајнијих постколонијалних критичарки Гајатри Чакраворти Спивак (*Gayatri Chakravorti Spivak*) уочава да однос постколонијалне теорије према Балкану представља један од главних савремених задатака стога што друга Европа, данас у контексту старијих мултиетничких империјалних формација проширује први модел постколонијалности заснован на ослобођењу од појединачне империјалистичке националне државе (*Spivak, 2003*). Географски и политички фактори нису остали без утицаја на спровођење овог процеса, па премда у географском погледу, европско подручје, Балкан је у књижевности Запада од прве половине деветнаестог века третиран као близак Оријенту, недовољно европски, измештен, непознат, тајанствен. Управо су овакве представе допринеле да се Балкан нађе у фокусу, најпре имаголошких истраживања, и доцније започне улазак у поље оријенталистичке критике које се сматра референтном тачком и катализатором постколонијалне теорије (*Gandhi 2008*). Теоријска колебања, упитаност о томе може ли се колонизација сводити на ону дискурзивну, а најснажније се манифестовати баш унутар текста, уз деловање мимикријског дискурса у самим балканским земљама резултирала је оклевањем на овом теоријском путу. Но, несумњива је популарност студија које су указале на имагинацијску страну Балкана, на његову текстуалну производњу усклађену са политичким приликама у Европи и свету, каква је „Имагинарни Балкан“ Марије Тодорове (Марија Тодорова) којем се пориче постколонијално стање Балкана, али наглашавају стереотипи на којима он почива као конструкција, и указује на његову маргиналну позицију. „Варијације на тему Балкан“, Милице Бакић-Хејден (*Milica Bakic-Hayden*), колико и оне експлицитније, оријенталистичке студије које наглашавају колонијално деловање дискурса какво је „Измишљање Руританије“, Весне Голдсворти (*Vesna Goldsworthy*); радови који пружају увид у разноликост репрезентација Балкана од петнаестог до деветнаестог века каква је „Дивља Европа Божидача Језерника (*Božidar Jezernik*) или студије о позиционирању Источне Европе Лерија Вулфа (*Largu Wolf*), обавезују на отварање расправе о значају оријенталистичке парадигме, постколонијалне теорије и изучавања националних стереотипа којима се производи хетероимагинирање Балкана. Интерес за ове студије намеће питање: шта нам проучавања Другости Балкана говоре; због чега је измештен и стога постао предмет теорија које се примарно баве неевропским подручјима, нарочито Азијом и Африком?

Несумњиво, место Балкана у овој врсти критике јесте „лиминално“. Различите плуралистичке концепције о Балкану јесу колонијална и постколонијална. Док је прва усмерена против идеолошких искривљења у хуманистичким наукама и открива механизме мани-

пулације и експлоатације, постколонијална критика се супротставља стигматизацији од стране окциденталних култура које семантику Балкана чине функционалном у оквирима сопствене представе света (Желињски 2006, 51).

У свом „Имагинарном Балкану“, Марија Тодорова истиче да је реч о подручју које је двосмислено на више начина. Наиме, постављајући Балкан у референтни оквир Источне Европе, на примеру извештаја и бележака путника, анализира проблеме који прате његово смештање на Исток и/или Запад. Питање Балкана, „балканизације“, „балканизма“, прожимају импутиране двосмислености због чега је он произведен као место пропусних граница, остајући проблем европске епистемологије и дискурзивне формације. Премда је за ову ауторку Балкан географски и историјски ентитет и премда истиче непостојање институционализоване и правне разлике између Отоманске империје као освајача и Балкана као освојеног, Тодорова, попут самих путника, писаца и припадника неких балканских елита, подвлачи граничну позицију Балкана (1999). У том смислу, балканизам треба разматрати у светлости окцидентализма – дискурса о аутоесенцијализацији Запада јер се Балкан заправо креће између окцидентализма и оријентализма. Управо ће граничност, или оно што ће мо надале чешће називати *лиминалност* остати главни интерпретативни кључ који ће у имаголошким студијама бити пресудан за разумевање Балкана. Измештеност из центра, али непотпуна позиционираност изван њега, блискост рубу, маргини континента остају доминантна представа о Балкану од његовог првог симболичког мапирања у деветнаестом веку до данас. Са друге стране, у области постколонијалне критике и примарно оријенталистичког приступа, Весна Голдсворти закључује да Балкан није дефинисан посебним, сопственим карактеристикама идентитета, него својом позиционираношћу на *граничну* линију и међупростор. Манихејски принцип дефинисања, или пак неодређеност, кретање између два света и зато никада до краја доведен процес смештања културе, води ка закључку да је Балкан осуђен да буде извор нестабилности. Управо га дискурзивна неодређеност, граничност и стога, мешавина и хибридна чине пољем које је погодно за имаголошка истраживања која се укрштају са постколонијалном теоријом.

БАЛКАН И ПОСТКОЛОНИЈАЛНА КРИТИКА

Постколонијалне студије не само да подразумевају анализу идеолошког дискурса, критику модернизма, усредсређеност на субалтерне субјекте, позивање на постструктуралистичке и постмодернистичке теорије и метод деконструкције бинарних опозиција, него и својеврстан политички ангажман (Ђорђевић 2008, 29). Умногоне, ов-

де је реч критици политичких ефеката који на различите начине још увек трају, било кроз доминације културних модела или амбивалентан однос друштва према себи самом. У протеклих двадесетак година, термин и поље постколонијализма били су подвргнути критици из перспективе књижевности, политике и религиологије. Похвале и знатно бројнија преиспитивања, кретали су се од оптимистичке позиције, и разумевања постколонијалне теорије као извора отпора дискриминативним праксама, независно од времена и простора до песимистичког третирања ове теорије као амбивалентне, склоне иронизацији и сумњичавости. Сви они, делом су разлози за скептичност у односу на њене домете у интерпретацији репрезентација о Балкану колико и чињеница да гранична позиција Балкана није искључиви део „западне представе“, него и битни чинилац у саморазумевању његовог становништва.

Критикован због збуњујућег префикса, могућне линеарности, суспензије историје и политичке двосмислености, овај приступ је неретко означаван као игра којом се на менталном плану бришу границе између колонизованих и колонизатора и стога, добрих и лоших. Тако теоријски оквири као да постају исувише еластични па се у њима могу наћи неевропска колико и европска подручја, некадашње колоније колико и читав свет изложен глобализацији. Ипак, постколонијална критика није неосетљива на различиту природу процеса колонизације, како се то може учинити, јер њени теоретичари не поричу различитост постколонијалног стања у рецимо, Аустралији, на Карибима, у Индији, Ирској и на Балкану. Постколонијална критика чита колонизацију као део транскултурног и трансглобалног процеса и тако производи децентрализовано исписивање ранијег. Она није периодизација заснована на епохама и стањима која су изненада преокренута него критика ефеката колонизације и њиховог измештања са директног односа колонизатор-колонизовани на план интернализације или мимикријског дискурса, дакле у оквиру самог колонизованог друштва. Тако префикс *пост* означава не тачку историјског прелома, него спремност критичара да као и у другим постмодерним случајевима открију шта је с оне стране таквог стања (Лазаревић-Радак 2010, 121–22). Међутим, са постављањем Балкана и читаве Источне Европе у теоријске и методолошке оквири постколонијализма и даље се оклева из примарно идеолошких разлога. Наиме, Ирска је једина европска земља којој се признаје недвосмислени статус унутрашњег „Трећег света“, стога што је њено вишевековно историјско и политичко искуство колонијално. Док се у Источној Европи све учесталије говори о земљама које су остале следеће тачке постколонијализма и чија се маргиналност упорно прећуткује, Балкан је једно од првих подручја у референтном оквиру Источне Европе о чијој се постколонијалности почиње гласно говорити. Али, кри-

тичари примене овог теоријског модела на текстуалне репрезентације о Балкану постављају питање, није ли заправо и искуство Балкана једнако искуству колонизованог подручја, али из друге, „источне стране“, и нису ли заправо земље попут Румуније, Бугарске и Албаније колонизоване на један модернији начин, од стране Совијетског савеза, а не „сила Окцидента“. Проблем који јасно израња из ових полемика је идеолошке природе, а управо се у њој препознају основе спотицања у примени постколонијализма као теоријског модела. Лишен идеолошког дискурса, или политичког опредељења, овај модел није ослабио, већ се показао као апликативан у бројним студијама које се баве текстуалном колонизацијом, задржавајући се на тачкама препознавања и особинама које су карактеристичне за постколонијално стање: лиминалност, хибридноста и мимикрију.

Дискурсна производња колонијалних значења уз успостављање текстуалне хегемоније којима се Саид у „Оријентализму“ бави је су основа постколонијализма којој је тешко оспорити еластичност и отвореност за теоријске импровизације (Gandhi 2008). Управо је Саидов „Оријентализам“ био један од главних подстицаја за изучавање Балкана из угла који данас називамо оријенталистичким аспектом. Но, примена ове парадигме, њена асоцијативна везаност за земље Трећег света, утемељеност у критици друштва која су била изложена директном колонијалном утицају наилази на потешкоће које произилазе махом из упитаности о степену до којег је могуће спроводити оно што постколонијални теоретичари називају дискурзивном колонизацијом (Ashcroft, Griffiths, Tiffin 2009, 12). Уколико се разлози због којих постколонијално писање „измиче“ европским теоријама изналазе у задатом културном контексту, не смемо занемарити ни да су ти контексти и репрезентације управо онај филтер кроз који се посматра било европски, било неевропски Други. Тако је поље интересовања постколонијалне теорије знатно шире него што се то може учинити и обухвата не само писање у земљама од тренутка успостављања колонизације, већ и свако писање о Другоме које долази из геосимболичког центра, дакле земаља које су до пре Другог светског рата учествовале у империјалној трци за колонијалне поседе. Стога се рад постколонијалних критичара најчешће усмерава на литературу која се налази у фокусу имаголошких истраживања, дакле путописних извештаја и путописне фикције јер се баш у овој врсти текста по правилу директно сусрећу неко „ми“ и неко „они“ рефлектујући доминантна политичка струјања, однос центра и периферије.

МАПИРАЊЕ БАЛКАНА

Иако бројни наслови антологија путописне литературе сведоче о интересовању путника за „другу Европу“ која сеже у седамнаес-

ти век, прво откривање Балкана и настојање да се он симболички мапира, одиграло се на самом почетку деветнаестог века. Већ тада, ово подручје је конструисано као гранично у географском смислу, а говор о граничности његове културе уследио је доцније и то, крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. У првим делима ове врсте, Балкан је представљен као подручје које јесте и није Европа, парадоксално и амбивалентно. Први утисци о њему сведоче о формама оријентализације и начинима да се географски део европског континента представи као исток на западу како би се дали одговори на друштвене прилике, политичке нејасноће и кризе које га захватају. Приликом каснијих покушаја да се мапира овај неистражени део Европе, путници бележе присуство непознатих и далеких обичаја, заосталости, радикално другачијег начина живота, варварских прилика и необичних антрополошких карактеристика чиме настаје нека врста етнографије другости Европе. Приликом организовања просторног распореда, разврставања Европе, локализовања и сегментирања, с обзиром на близину азијског континента, Балкан је, испрва у британским путописима назван Блиским истоком, а тај назив ће бити у употреби све до почетка Другог светског рата. Комплексан процес оријентализације који подразумева производњу стереотипа о бруталности, деспотизму, лењости, заосталости, колико и сложену мрежу значења којима се производила комплементарна половина Западне Европе, не само да није заобишао Балкан, него је до данас остао један од кључних начина на који се обезбеђивала његова текстуална колонизација (Said 2008, 16).

У озбиљнијим студијама, како онима из деветнаестог тако и из двадесетог века, о Балкану се пише као о раскршћу Истока и Запада, о месту на којем се срећу и сукобљавају бројни интереси великих сила и моћних краљевстава, од времена Грка и Римљана преко Византинаца до Француске и Британије. Тај дискурс није доминантан само на Балкану, него долази управо споља онда када путници са Запада пишу о „бурету барута“, „котлу Европе“, „мрежи светских интрига“, или „политичком лавиринту раскршћа“. Путници-истраживачи ће се бавити византијским наслеђем, деспотизмом, апсолутистичким режимима, доцније, компликујући своје тезе говором о социјалистичкој прошлости. Међутим, оријентализацији Балкана највише доприносе текстови о прошлости која је наводно оформила отомански менталитет и оставила трајан печат на културу балканских народа, простирући се од политичког и религијског домена, преко економије, друштвене структуре и других елемената културе на Балкану. Од не малог значаја су биле белешке и студије о „расним карактеристикама“ или збуњујућим антрополошким типовима народа Балкана који по правилу представљају мешавину, толико комплексну да путник са Запада тешко може одредити ком типу ти људи припадају. У њи-

ма је било такозваних аутохтоних елемената, колико и словенских, али неретко и печата које су оставили отомански освајачи, било утицајима на храну и начин живота било остављањем генетског материјала. Одатле произилази балканска варијанта онога на шта Едвард Саид указује пишући о Оријенту – Европа не само да је имагинацијски подељена на Исток и Запад, већ један њен део заузима и најопаснији, најисточнији и азијски део Европе, а то је Балкан. Ово је уједно управо оно имагинацијско значење које оставља најтрајнији печат не само на споља присутно поимање народа на Балкану, него у знатној мери обликује њихово самопоимање.

ЛИМИНАЛНОСТ И ХИБРИДНОСТ

Неодвојиви од постколонијалне критике и умногоне помодни термини, лиминалност и хибриднаост се користе као хеуристички модели у анализи културе и најчешће се синонимно односе. Једнако, лиминалност и хибриднаост указују на амбивалентно и парадоксално, маркирајући општи проблем категоризације. Међутим, лиминалност је у дужој употреби и њено порекло се везује најпре за свет физичког. Порекло лиминалности се може тражити још у грчкој филозофији, а у вези са проблемима континуума и означавањем краја једне области или простора. У том смислу она има чисто физичку конотацију јер указује на смештеност на руб одређене територије. Међутим, значења су од самог почетка врло комплексна јер граница може постојати искључиво у односу на оно што је испред и иза. Али, гранично је присутно на нивоу друштва, културе, идентитета у тренуцима када се један друштвени облик напушта а нови није сасвим оформљен, на нивоу култура када се оне сусрећу и идентитета као резултата ових мешавина. Антрополошки приступ у истраживању појма граница, подразумева истраживање когнитивних и значењских компоненти, не самог појма колико откривања суптилних односа између људи, заједница, етничитета и народа Балкана (Лафазановски 2006, 161). У другој половини двадесетог века у овој области се јављају приви радови о идентитетима у оквиру државних политичких граница заснованих на породичним, родовским, социјалним и етничким карактеристикама одређене групе људи. Но, такви приступи обично занемарују симболичко значење границе које је у антропологији заслужило нарочито место и које је релевантније за приступе какав је постколонијални.¹

¹ У антропологији, граница најпре изазива асоцијације на рад Арнолда ван Генепа и дело „Обреди прелаза“, где се аутор бави обредима у вези са животним циклусом издвајајући три фазе: сепарацију, маргиналност и агрегацију како би објаснио значења индивидуалног преласка између једне друштвене ситуације у

Лиминалност Балкана, онако како је представљена у књижевности, како се разматра у имагологији, или како фигурира у јавном дискурсу, утемељена у идеји физичке граничности једновремено има и симболичке аспекте и особине маргиналног простора на којем су уздрмане чврсте структуре, па се говори о политичкој нестабилности, о ратовима, револуцијама, сиромаштву или нестабилности државних апарата. У имагологији то је примарно измештеност са чврстог бинарног позиционирања у симболичке оквире Истока и/или Запада колико и еластичност његове позиције која омогућава да у различитим политичким склоповима заузме једну или другу позицију. У том смислу, реч је о „ничијој земљи“ као недефинисаној зони на којој се све стапа и меша попут неодређеног материјала који се „микријски“ уклапа у средину, па га је немогуће разликовати од окружења. Говор о Балкану као мешавини различитих култура, раса, језика, обичаја присутан је, како смо видели, од самог његовог „откривања“ у деветнаестом веку и провлачи се до данас, неретко служећи као нека врста јавног, популарног или пак квазинаучног објашњења учесталости конфликта на њему. Од дискурса о „оријенталном шаренилу“ до оних о мултиетничности као главном узроку несугласица, о Балкану се говори као о неуједначеном простору. Постављен између два обода и два различита простора он је састављен од особина оба (Zanini 2002, 25). Ово симболичко и географско поље, почетком двадесетог века, послужило је у процесу сегментирања европског простора као нека врста симболичке оставе у коју је било могуће уклонити непожељне призоре какви су ратови, сиромаштво, револуције, атентати. С обзиром на неодређеност и потенцијал да уздрма чврсто успостављено, па наруши хармонију целине или послужи као форма локализације непожељног или тешко сместивог, овакав простор може изазвати узнемиреност, стрепњу. Али, управо је хибридно, културна мешавина оно што може изазвати стрепњу која се касније рефлектује у оквиру текста о Балкану. За ово поље, најзначајније теоријско ишчитавање постколонијализма нуди Хоми Баба, критиком инплементације бинарних опозиција, сматрајући да се културе непрекидно трансформишу јер су у сталној интеракцији. Хоми Баба закључује да колонијалну културу одликује погранични рад који ствара осећај за ново, обнавља, преобликујући прошлост као контингентан међу простор. У настајању онога што он назива између простором, у преклапању и измештању домена разлике посредују интесубјективна и колективна искуства бивања нацијом. Унутар тек-

другу (Van Genep 2005). Више деценија касније, Виктор Тарнер уводи овај термин у анализу „друштвене драме“ означајући друштвене процесе и њихове симболичке форме које имају потенцијал да уздрмају чврсто успостављене структуре (Turner 1974).

ста, метафоре тог између простора управо су поменуте границе, степеништа и слични простори који изазивају асоцијацију на симболичку интеракцију, или везивно ткиво које твори разлике или пак, повезује. Комплексан аналитички језик који Хоми Баба користи открива становиште да су савремена као и колонизована култура подложне сталним утицајима и променама, различитим културним деловањима које производе оно што смо доскора означавали искључиво као синкретизам. Хибридноост илуструје механизам колонијалне економије јер онако како структуре колонијалног идентитета могу бити део савременог контекста и структуре хибридности јесу део савремене културе (Huddart 2004. 18). Тако колонијализам и савремена култура постају нераскидиво повезани, управо стога што подразумевају неминовно мешање али не и стапање у хармоничну целину. Реч је о мешавини два друштвена језика у оквиру граница јединственог окружења, између бар две свести које су одељене епохама, социјалним разликама, или неким другим, сличним факторима.

Иако је хибридноост врло блиска лиминалности, постколонијални критичари се радије опредељују за први термин јер увећава аналитички оквир обухватањем питања каква су идентитет, етницитет, заједница, нација, раса, род, локализација, глобализација што је чини адекватнијом за примену на текст о Балкану.² За постколонијалне критичаре, лиминалност је важна управо стога што је неодвојива од хибридности: прелаз са фиксираних идентитета отвара могућност културне граничности. У „Смештању културе“, Хоми Баба чува спатио-темпорални концепт лиминалности док уводи хибридноост како би објаснио начин на који се идентитети формирају приликом сусрета култура. Трансформативност онога што означава као „живот на граници“ није резултат пређашњег стања ствари, него нова особина културе окарактерисана флуидним и хибридним комбинацијама, дисеминацијом првобитних концептуалних категорија са онима које долазе касније, секундарно. Постколонијални критичари се слажу да хибридноост подрива наратив колонијалне моћи и доминантних култура. Амбиваленција колонијалног дискурса је илустрација његове несигурности: Запад не може бити само Запад, нити је Исток само Исток, они се узајамно мешају док сваки појединачни симболички део света на оном другоме оставља своје делиће, елементе. Таква мешања испрва су видљива на рубним подручјима какво је Балкан, па он служи и као илустрација процеса мешања култура и један од првих резултата хибридности који се може показати и као предиктивни модел.

² Madeleine Schechter, *Liminal and hybrid aspects of intersemiotic*, Dostupno na: www.inst.at/trans/16Nr/01_2/schechter16.htm+Liminality+and+hybrid+as+heuristic+cultural+models

Говор о културној многострукости Балкана праћен је и преводима изворног тремина на енглески када се умножавају географске одреднице чиме се добија слика истинске културне многострукости региона. Чињеница да је, испрва, довођен у везу са колевком европске цивилизације, стога што се на њему налази Грчка, од времена Бајрона (Byron), а касније међу популарним ауторима каква је Ребека Вест (Rebecca West) играо је улогу заборављене цивилизације. Ширење Отоманског царства и колебање Европе у односу на ову културу које се окончава ужасавањем над насиљем и тежњом за одбраном „малих хришћански народа“ доприноси хибридности нарочито када се политички проблеми на нивоу политичког дискурса објашњавају „отоманским наслеђем“. Тај говор постаје сложенији када се у време Балканских ратова, уводи појам *балканизације* у циљу означавања непријатељства које као да произилази из разноликости. Стрепња Европе од балканизације Балкана, а потом и од балканизације ње саме, открива страх од ових многоструких идентитета који као да не творе хармоничну целину, већ се неизбежно окончавају сукобима који прете да поприме светске размере. Представе о „котлу Европе“ и „бурету барута“, које су постколонијалној терминологији трансформисане у глобално кодификован термин балканизација имају многострука значења. Изворно, као геополитички термин „балканизација“ означава процес фрагментације или поделе једног региона на мање регионе који су непријатељски и некооперативно настројени један према другоме. Балканизација имплицира да у једном мултиетничком региону сваки етнички ентитет нужно стреми да формира засебни државни ентитет (Кулавкова 2006, 19–24). Дискурси о назадности, неразвијености и претећној хетерогености, етничког насиља као једног од кодова у политици превођења, у тексту, откривају управо стрепњу од хибридности. Можда најзначајније, она изазива стрепњу зато што су њени крајњи производи непредвидљиви. Као један од примера балканизације, у савременијој литератури о Балкану, издваја се конфликт на простору некадашње Југославије објашњен као последица сталног мешања, културне неуједначености и сложености идентитета које ставља у први план наративе о вечној мржњи између народа који су насељавали ту државну творевину. Глобална слика измештеног полуострва као да је искључивала сву плураност указујући на непрестани конфликт и неразумевање који произилазе их хибридности – мешавине идентитета, култура и политичких тежњи.

МИМИКРИЈА

Постколонијални критичари мимикрију препознају као ерозију зида између колонизатора и колонизованог која прети да подрије читав империјални систем. Реч је о дуплираној предстви амбивален-

ције колонијалног дискурса која доводи у питање ауторитет колонизатора. Ова дуплирана слика резултат је делимичне репрезентације и препознавања колонијалог објекта у форми која је ближа колонизатору него аутентичној култури колонизованог (Baba 2004). Присуство колонизованог Другога у оквиру текстуалне структуре довољно је да би се евидентирала амбивалентност текста. Таква амбиваленција дестабилизује захтев за апсолутним идентитетом једнога или другог, колонизованог или колонизатора. Но, могло би се рећи да у случају Балкана процес мимикрије има своје специфичне подврсте. У досадашњој критици текста о Балкану углавном се говорило о интернализацији представа, о процесу преузимања слике које производи доминанатна култура и какве се прерађују било иронизацијом или друштвено прихваћеном интерпретацијом, постајући део слике о себи. Нарочито место заузима управо интернализација слике о лиминалности, где је отворена полемика о пореклу идеје о граничности Балкана колико и неких других представа попут склоности ка ратовању, бруталности, и слично. Интернализација и мимикрија се често мешају, преклапају због сличног начина деловања и последица које остављају на културу. У сличном контексту, Милица Бакић-Хајден маршира питање постављено и покренуто још почетком деведесетих година у Србији; „можемо ли у Европу, у свет“ (Bakić-Hayden 2006). Постављање оваквих, наизглед апсурдних питања није било реткост у протеклих двадесетак година, довођење у питање властитог идентитета као европског или дискурзивно измештање из света, било је једна од уобичајених пракси за источну Европу која се одразила и на Балкан. Али, овакво до аспурда доведено питање властитог идентитета карактеристично је за лиминалне идентитете, за смештеност на рубове једне културе и схвата се као аутоколонијација. Са њом се покреће питање порекла оваквог процеса и углавном подразумева да је реч о некој врсти конститутивне трауме која је изазвана негативном стигматизацијом која долази од споља. Мимикрија је најизразитија у случају идентитета који су конструисани до пола. Управо се у оваквим друштвима увек поставља питање припадности Истоку/Западу, или домородачким/освајачким културама. У балканским земљама, она се јавља у неколико видова, указујући на почетке кризе, или избијајући непосредно по њеном окончању. Идентитет је амбивалентан и у његовом испољавању се може препознати јака одбојност према културама есенцијализованог Запада као „непријатељским“, „освајачким“, или склоност за напуштање свега што се третира као „традиционално“. Тада је идентитет конструисан као „европскији“ од оних који се срећу у другим деловима Европе, као аутентичнији и „западнији“. У периодима мира, идентитет се може конструисати као медијаторски, у смислу „моста“, или било које друге метафоре споне између два дела света. Друштво изложено мимикрији тако напушта обичаје који се третирају као мање ци-

вилизовани како би се асимиловала у шире идентитете. На граничним подручјима овакви процеси се изводе најлакше управо због деловања хибридности због које је тешко разлучити шта је доминантна култура или она која потиче од колонизатора а шта традиционална, мања култура која прихвата струјања доминантног.

У путописима из Британије и Француске, у протекла два века географски, физички европски идентитет Балкана се није отворено доводио у питање, али је за овај део света употребљаван израз Блиски Исток који на самом Балкану и данас изазива збуњеност и користи се да би означио земље на јужном и источном делу Средоземног мора. Европски културни идентитет често је, као што смо видели, проблематичан. Извештаји Британаца, Француза, а ређе Немаца, од деветнаестог и кроз читав двадесети век подразумевају поигравање дискурсима о балканској припадности Оријенту, блискости отоманском наслеђу, већем степену сродности између Балкана и такозваних „оријенталних култура“, него његовој блискости Европи. Чињеница је да је, пак на самом Балкану од краја деветнаестог века, идентитетски дискурс био подељен између „традиционалиста“ и „европејаца“, при чему су први заступали становиште о постојању неке врсте „аутентичног“ идентитета уз антиквизацију и архајолатрију, а на мноштво оваквих примера наилази се и у јавном дискурсу Србије од краја деветнаестог века. Чини се да двадесетих и тридесетих година, „европејци“ постепено односе превагу, па се балканске културе третирају као несумњиво европске док се такозвана оријентална прошлост прећуткује или се пак иронизује, третира као мрачни, културно празни ход у историји јужнословенских земаља. Пред почетак Другог светског рата, политичке поделе онемогућавају генерализације у погледу балканског идентитета с обзиром на присуство подвојености између сила осовине и савезница. По окончању Другог светског рата то одиста више није некаква „заједничка судбина балканских народа“, с обзиром да иако сврстане у Источни блок, ове земље имају различиту политичку реалност и у складу са њом се односе према властитом идентитету. Управо Југославија, деведестих година постаје синоним за конфликте а ратови вођени на њеној територији називани „модерним Балканским ратовима“. Тај идентитет је, дакле, европски, али „источнији“, у значењу мање аутентичног идентитета већине балканских земаља. Док је по окончању Другог светског рата, углавном неупитан, већ четрдесет година касније, дискурси о Балкану, изнова су сводљиви на варварство, крајњу заосталост, сиромаштво. Кроз мимикрију, на овакве дискурсе се одговара контрадискурсима о суштини европске културе која је у изворним облицима сачувана баш у балканским земљама. Из овог угла, мимикријски се одговара истим језиком а позиције замењују тако што се Други смешта источније. Периферија проговара језиком центра и тако производи оно што Хоми Баба назива мимикријом.

ПОСТКОЛОНИЈАЛИЗАМ, ЕВРОПА И БАЛКАН

Европа и Балкан, Исток и Запад једнако су имагинарна места и њихове имагинарне границе могу бити изнова прекрајане и произвођене. Суочени са ревитализацијом заборављених стереотипа, антрополози, историчари и филолози су почели изнова разматрати концепте о Балкану који су узимани здраво за готово у јавном и политичком дискурсу. Међу њима се срећу представе Балкана као радикално другог у односу на Запад, специфично разумевање етничитета и национализма, веза између секуларне државе и различитих религијских заједница, специфичност локалних политичких традиција, али и дискурси о сиромаштву, заосталост и бруталности (Muršič and Jezernik 2008, 8). У оквиру ових дискурса је као најснажнији и најтрајнији избијао онај о граничној позиционiranости, о рубности и маргиналности, одакле се ово полуострво нашло у фокусу било постколонијалних истраживања, било огледа којима је овај приступ близак. С обзиром да је престао да функционише као онтолошка категорија, Балкан се појавио као предмет постколонијалних студија подстакнутих Саидовим „Оријентализмом“. Представљање Балкана као не-сасвим-источног, али недовољно европског, разлог је због чега му се приписује лиминална позиција, а чија је постколонијална позиција прикривена мимикријом. Но, стварна или имагинарна граничност Балкана није препрека да се он укључи у поље постколонијалне критике, напротив ознаке хибридности и лиминалности унутар текста, повод су за употребу ове теорије у балканском контексту. Управо је географски гранична и замишљено културно рубна позиција Балкана била повод за покретање истраживачког рада који је подразумевао прикупљање бројних путописа а њихова интерпретација допринела приближавању разумевања концепта лиминалности. Балканизам је било као категорија за себе, или као подврста оријентализма праћен логичким парадоксима који имају извориште у историјским процесима и стога дискурс о Балкану увек подразумева „сличности“ и „разлике“ и зато се представља као граница између светова, историја, континента. На овај се надовезује још један парадоксални дискурс који се очитује у присуству бинарних опозиција и подела на цивилизацију/варварство; рат/мир; културу/природу; свој/туђи; хришћанство/ислам доприносећи хибридности и сведочећи о симболичкој граничности једног географски европског простора. Али, идентитет никада није само географски. Гранични светови су у путописној литератури увек пуни контрадикција, недовршених процеса и хибридности. Њихова граничност се не уочава на географској карти, већ као да се осећа, ојачавајући неупитност и свету моћ измештености у путописима и јавном дискурсу. Балкан је представљен као подручје које јесте и није Европа, парадоксално и хаотично место на које се избацују културни „заостаци“ и „нуспродукти“ европске културе. Његова грани-

чност остаје форма оријентализације; начин да се један географски део Европе представи као Исток на Западу, а тиме дају одговори на друштвене прилике, политичке нејасноће и кризе које захватају овај део Европе. Тако се нејасноће и појаве које се симболички не уклапају у простор Окцидента измештају на његове рубове где место налазе апсурдне ситуације, али и објашњавају укључивањем фантазије у политички и културни живот удаљених тачака Европе. Они истовремено остају разлог зашто се Балкан нашао у пољу критике која је примарно усмерена на неевропске делове света попут Азије и Африке. Проблем постколонијалности Балкана, дакле није политички, или шире идеолошки проблем, него питање теоријског одређења, а теорија ма колико еластична била није оно што бира предмет истраживања, напротив, предмет истраживања остаје оно што одабира теоријски пут.

ЛИТЕРАТУРА

- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. 2009. *The empire writes back*. Routledge, London and New York.
- Baba, Homi. 2004. *Smeštanje kulture*. Beograd: Beogradski krug.
- Bakić Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: Filip Višnjić.
- Đorđević, Jelena. 2008. Postkolonijalna teroija diskursa. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu* 2 (2): 29–45.
- Gandi, Lila. 2008. Edvard Said i njegovi kritičari. *Polja* LIII (452): 64–80.
- Goldsvorti, Vesna. 2005. *Izmišljanje Ruritaniје: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Huddart, David. 2004. *Homi Bhabha*. New York: Routledge.
- Jezernik, Božidar. 2007. *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Кулавкова, Ката. 2006. „Балканскиот модел на свет“ У *Балканска слика на светот*, уредила Ката Кулавкова, Скопје: МАНУ: 15–47.
- Лазаревић-Радак, Сања. 2010. Пет представа Балкана у западној књижевности. *Свеске* 97: 118–28.
- Лафазановски, Ермис. 2006. „Граници (границата, париферијата и маргиналноста)“. У *Балканска слика на светот*, уредила Ката Кулавкова, Скопје МАНУ: 161–70.
- Muršič Rajko and Božidar Jezernik. 2007. The Balkans in/and Europe. In *Europe and its Other*, edited by Božidar Jezernik, Rajko Muršič and Alenka Bartulović, 33–54. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.
- Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Spivak, Gajatri Čakravorti. 2003. *Kritika postkolonijalnog uma*. Beograd: Beogradski krug.
- Turner, Victor. 1974. *Dramas, fields and metaphors: Symbolic action in human society*. Itaca: Cornell University press.
- Todorova, Marija. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Van Genep, Arnold. 2005. *Obredi prelaza*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Желињски, Богусав. 2006. „Балкан од аспект на колонијалната и постколонијалната критика“, *Балканска слика на светот*, Скопје, МАНУ: 51–61.
- Zanini, Pjero. 2002. *Značenja granice*. Beograd: Clio.

Sanja Lazarević-Radak, Beograd

**ON THE BORDER BETWEEN ORIENT AND OCCIDENT:
POSTCOLONIAL THEORY AND
LIMINALITY OF THE BALKANS**

Summary

Image studies which focus on inventing the Balkans as Other in European literature, beginning with travel accounts, dealing with political studies and various fiction had experienced unusual popularity in the last twenty years. Through the analysis of colonial discourse, Balkan came into a focus of image studies where its liminal position was marked. Recently, it is recognized as subject to criticism, primarily pointed to non-European areas as Asia and Africa. As one of the main analytical terms that postcolonial critics use, liminality is able to point out all complexity of geosymbolical position of the Balkans. The discourses on liminality, not only focus on specific feature of the Balkan, they are the way to frame it within postcolonial theory and analyse the share of syncretism, hybridity, to research the consequences of discursive mimicry. Considering all that is said, the purpose of this research is questioning postcolonial theory and its share in the understanding textual representations on the Balkans as symbolically border area.

Key Words: Balkan, image studies, postcolonial theory, hybridity, border, liminality.